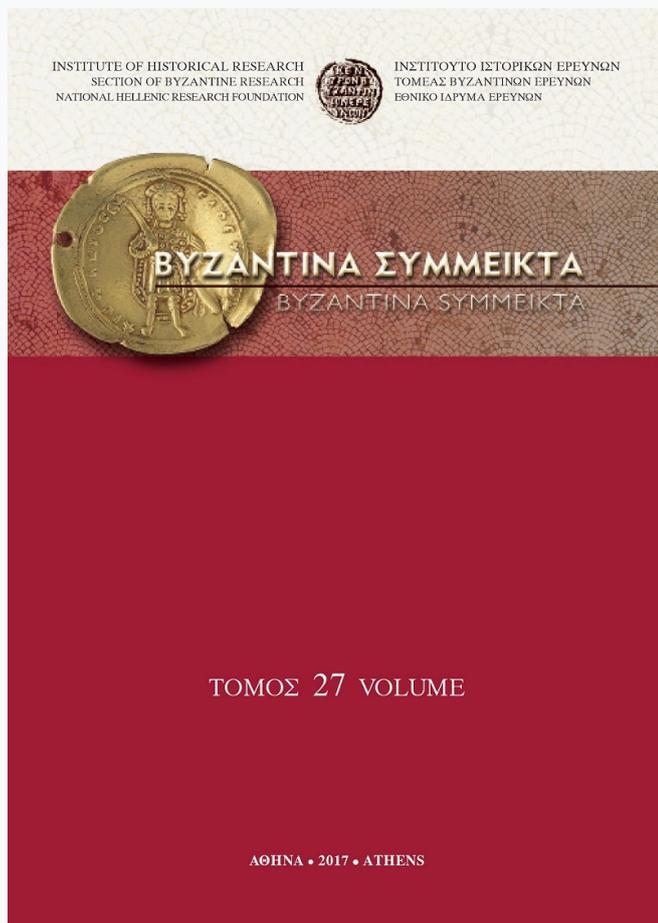

Byzantina Symmeikta

Vol 27 (2017)

BYZANTINA SYMMEIKTA 27

Εσωτερικές μεταναστεύσεις στο ύστερο Βυζάντιο (μέσα 13ου - τέλη 14ου αι.)

Αναστασία ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.10612](https://doi.org/10.12681/byzsym.10612)

Copyright © 2017, Αναστασία Αθανάσιος Κοντογιαννοπούλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Α. (2017). Εσωτερικές μεταναστεύσεις στο ύστερο Βυζάντιο (μέσα 13ου - τέλη 14ου αι.). *Byzantina Symmeikta*, 27, 211–238. <https://doi.org/10.12681/byzsym.10612>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
(ΜΕΣΑ 13ΟΥ - ΤΕΛΗ 14ΟΥ ΑΙ.)

ΑΘΗΝΑ • 2017 • ATHENS

ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
(ΜΕΣΑ 13ΟΥ - ΤΕΛΗ 14ΟΥ ΑΙ.)*

Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου αποτελούν μια περίοδο κατά την οποία το κράτος είναι κατακερματισμένο εδαφικά, εξασθενημένο πολιτικά και οικονομικά, αλλά και ευάλωτο στις ξένες επιδρομές. Οι Τούρκοι πιέζουν ολοένα και περισσότερο τις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας και από τον 14ο αιώνα αποκτούν σταθερές βάσεις στα ευρωπαϊκά εδάφη του κράτους¹. Οι Σέρβοι για μεγάλο χρονικό διάστημα κυριαρχούν στα εδάφη της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου², ενώ λατινικά κρατίδια έχουν ήδη μετά το 1204 σχηματιστεί σε πρώην βυζαντινές κτήσεις. Επιπλέον, ο πληθυσμός του Βυζαντίου είναι εξουθενωμένος από τις συνεχείς πολεμικές διαμάχες, όπως και από τις σιτοδείες και τις επιδημίες της πανώλους που ενέσκηψαν τον 14ο αιώνα³.

Στη διάρκεια της ταραγμένης αυτής περιόδου συντελούνταν πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό του Βυζαντίου, οι οποίες αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα δημογραφικά φαινόμενα μιας κοινωνίας. Οι μετακινήσεις, άλλοτε ατομικές και άλλοτε ομαδικές,

---

* Μια πρώτη μορφή αυτής της μελέτης παρουσιάστηκε στο 23ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών, που πραγματοποιήθηκε στο Βελιγράδι (22-27 Αυγούστου 2017).

1. N. NECIPOĞLU, *Byzantium Between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge 2009 (στο εξής NECIPOĞLU, *Byzantium*), 18 κε.

2. G.-Ch. SOULIS, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington 1984 [και 2η έκδ. Αθήνα 1995] (στο εξής SOULIS, *Serbs*), 19 κε..

3. D. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, London 1972 και 2η έκδ. Cambridge 2002 [=Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453, μεταφρ. Σ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, Αθήνα 1996] (στο εξής NICOL, *Last Centuries / Τελευταίοι αιώνες*).

διακρίνονται ως προς τον χαρακτήρα τους σε αναγκαστικές ή εθελούσιες και ως προς τη χρονική τους διάρκεια σε προσωρινές ή μόνιμες. Το ζήτημα των μετακινήσεων πληθυσμών στο βυζαντινό κράτος από το 1071 έως το 1261 υπήρξε μια από τις θεματικές του 15ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1976⁴. Εκτός από τις μετακινήσεις Βυζαντινών (Ελλήνων) συζητήθηκαν τότε οι μετακινήσεις Αρμενίων, Κουμάνων, Αλβανών, Βλάχων, Πετσενέγων, Βουλγάρων και Σέρβων στο βυζαντινό κράτος, οι οποίες έδωσαν ένα νέο δημογραφικό χαρακτήρα στις περιοχές, όπου οι πληθυσμοί αυτοί εγκαταστάθηκαν⁵. Στην παρούσα μελέτη το ενδιαφέρον θα εστιαστεί στην περίοδο από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς το 1261 ως τα τέλη περίπου του 14ου αιώνα, όταν το μεγαλύτερο μέρος της βυζαντινής περιφέρειας είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων⁶, περίοδο κατά την οποία το φαινόμενο των πληθυσμιακών μετακινήσεων στο εσωτερικό του κράτους πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις σε σχέση με την προηγούμενη εποχή και δεν έχει μελετηθεί επαρκώς⁷. Σκοπός της μελέτης είναι να εντοπιστεί η ορολογία με την οποία αποδίδονται οι ομαδικές ως επί το πλείστον μετακινήσεις Βυζαντινών και οι μετακινούμενοι πληθυσμοί, να αναδειχθούν οι παράγοντες

4. Στα Πρακτικά του *XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes 1976, I. Histoire, βλ. τις μελέτες των: D. ANGELOV, *Zusammensetzung und Bewegung der Bevölkerung in der byzantinischen Welt*. H. BARTIKIAN, *Ἡ μετανάστευσις τῶν Ἀρμενίων τῶν ΙΑ΄ αἰῶνα: αἰτίαι καὶ συνέπειαι*. P. CHARANIS, *Composition and Movement of the Population in the Byzantine World, 1071-1261. A Supplementary Report* (στο εἰς CHARANIS, *Composition and Movement*). D. NICOL, *Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade*. E. STĂNESCU, *La population vlaque de l'empire byzantin aux XI-XIII siècles. Structure et movement*. S. VRYONIS, *Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor 1071-1261*.

5. CHARANIS, *Composition and Movement*, 11.

6. Για τις εξελίξεις βλ. κυρίως NICOL, *Last Centuries*, 265 κε.=*Τελευταίοι αιώνας*, 397 κε..

7. Κάποιες όψεις του φαινομένου πραγματεύεται ο Κ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ στις μελέτες του «Η δημογραφική κρίση του ύστερου Μεσαίωνα στον ελληνικό χώρο. Η περίπτωση της Νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας (14ος-15ος αι.)», *Μνήμων* 25 (2003), 9-33 (στο εἰς ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Η δημογραφική κρίση και «Μεθοδολογικά ζητήματα στην προσέγγιση των πληθυσμιακών μεγεθών της υστεροβυζαντινής πόλης», Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, επιμ. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ρέθυμνο 2012, 225-251 (στο εἰς ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*).

που υπαγόρευσαν τις εσωτερικές αυτές μεταναστεύσεις, όπως και τα αποτελέσματά τους. Επίσης θα διερευνηθεί η θέση των μεταναστών στις πόλεις υποδοχής, καθώς και ο πολιτικός τους ρόλος.

Η προσέγγιση του θέματος των πληθυσμιακών μετακινήσεων βασίζεται ως επί το πλείστον στις πληροφορίες των αφηγηματικών πηγών και στα σωζόμενα δημόσια, εκκλησιαστικά και ιδιωτικά έγγραφα. Οι αναφορές των ιστοριογράφων και των χρονογράφων, πολλές φορές υπερβολικές ως προς τον αριθμό των μετακινούμενων πληθυσμών, δεν είναι δυνατό να αξιοποιηθούν ως ασφαλή τεκμήρια της τάξεως μεγέθους μιας μετακίνησης. Από την άλλη μεριά τα έγγραφα αποτελούν πηγές έμμεσης πληροφόρησης σχετικά με την πληθυσμιακή σύνθεση μιας πόλης ή ενός οικισμού. Δεδομένου ότι οι αριθμητικές προσεγγίσεις των μετακινούμενων πληθυσμών θεωρούνται εξ αρχής απαγορευτικές και κατά συνέπεια το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης δεν μπορεί να εκτιμηθεί στη δημογραφική του διάσταση, εκείνο το οποίο μπορεί με σχετική ασφάλεια να αποδοθεί είναι οι τάσεις και η δυναμική των μετακινήσεων μέσα στην ιστορική πραγματικότητα της εποχής.

Οι όροι που χρησιμοποιούνται συνήθως στις πηγές για να δηλώσουν τους ανθρώπους που μετανάστευσαν και τη διαδικασία της μετακίνησης είναι «πρόσφυγες», «φυγάδες», «αίχμάλωτος λαός» και τα ρήματα «ἐξοικίζω», «ἀποικίζω» συνήθως όταν πρόκειται για μετανάστευση που οφειλόταν σε εχθρικές επιθέσεις⁸, «ἔποικοι», «μέτοικοι», «ἄποικοι»,

8. *Georges Pachymérés, Relations historiques*, τ. 1-4, εκδ. A. FAILLER - V. LAURENT (CFHB 24/1-2), Paris 1984, A. FAILLER (CFHB 24/3-4), Paris 1999 (στο εξής Γεώργιος Παχυμέρης), I, 293. 22-23: *εἶτα τῶν μὲν ὑποκλινομένων, τῶν δὲ καὶ ἀποικιζομένων δέει τῷ περὶ τοῦ ζῆν, ἐσχωρεῖν ἐκ τοῦ ῥᾶστα τοῖς ἐναντίοις ἦν. Actes d'Iviron IV. De 1328 au début du XVIe siècle*, εκδ. J. LEFORT et al., Paris 1995, αρ. 87 (1341), στ. 262-263: *πάροικοι τῆς τοιαύτης μονῆς ἐξωκίσθησαν ἀπὸ τῆς τῶν ἐχθρῶν ἐπιθέσεως καὶ ἀπῆλθον καὶ προσκᾶθηται ἐν διαφόροις ἀρχοντικοῖς καὶ στρατιωτικοῖς κτήμασιν. A.-M. MAFFRY TALBOT, The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Washington 1975 (στο εξής Αθανάσιος Επιστολές), αρ. 22, 25.7 - J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos. Traité des Offices*, Paris 1976 (στο εξής Ψευδο-Κωδινός), 178.20-21, 186.27 - Δ. ΤΣΑΜΗΣ, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα*, τ. Α΄ *Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι*, Θεσσαλονίκη 1985 (στο εξής ΤΣΑΜΗΣ, *Φιλόθεος Κόκκινος*), 164: *τοῦ πολλοῦ καὶ συρφετώδους ἀνθρώπου, καὶ τούτων οὐχ ἡμεδαπῶν, ἀλλ' ἐπηλύδων τινῶν βαρβάρων ἐκ τε τῶν ἡμετέρων ἐσχατιῶν καὶ τῶν κύκλωθεν νήσων ὑπ' ἀνάγκης φυγάδων αὐτόθι συνελαθέντων.*

«ἀπόδημοι», «μετανάσται» και το ρήμα «μετοικίζω», όταν πρόκειται για μετακίνηση και εγκατάσταση Βυζαντινών ή αλλοεθνών σε βυζαντινές πόλεις ή την περιφέρειά τους⁹.

Το ερμηνευτικό πλαίσιο των μετακινήσεων καθορίζεται από πολλούς παράγοντες, όπως οι πολιτικές, εκκλησιαστικές και οικονομικές εξελίξεις, οι αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες, φυσικά φαινόμενα, οι ασθένειες ή από συνδυασμό αυτών των παραγόντων. Ο βασικότερος λόγος για τον οποίο μετακινούνταν οι κάτοικοι των πόλεων ή της υπαίθρου ήταν οι συχνές πολεμικές επιχειρήσεις. Η επέκταση του φραγκικού κρατιδίου στην Πελοπόννησο στο α΄ μισό του 13ου αιώνα υπήρξε ο κύριος λόγος μετακίνησης πληθυσμιακών ομάδων από τις βυζαντινές πόλεις της χερσονήσου προς ελεύθερες περιοχές του Βυζαντίου. Γνωρίζουμε ότι στα

9. Γεώργιος Παχυμέρης I, 221.14, II, 459.32-461.2 (ο επίσκοπος Δυρραχίου Νικήτας) ἀφεις ἔρημον οὐχ ἑαυτοῦ μόνου, ἀλλὰ καὶ τῶν ταύτης ἐποίκων καὶ ἀλλοῦς κτισμάτων καὶ πραγμάτων αὐτῶν τὴν μητρόπολιν, 595.10: ὡς ὑπὲρ τριάκοντα μὲν καὶ ἑξ χιλιάδας τὸν τῶν ἐποίκων ἀριθμῆσθαι λαόν. IV, 569.10: εἶχε μετὰ πολλῶν ἄλλων ἢ πόλις καὶ Ἀρμενίους ἐποίκους. Βλ. καὶ Γεώργιος Παχυμέρης II, 401.27-403.1: ἐκ τῶν Λακώνων, οὓς καὶ Τζάκωνας παραφθείροντες ἔλεγον, οὓς ἔκ τε Μορέου καὶ τῶν δυτικῶν μερῶν, ἅμα μὲν πολλοὺς, ἅμα δὲ καὶ μαχίμους, ἅμα γυναιξὶ καὶ τέκνοις εἰς Κωνσταντινούπολιν μετόκιζεν ὁ κρατῶν, III, 121.22: (Τὸ Βλαχικόν) μετοικίζεῖν ἐπ' ἀνατολῆς, 291 (μετακίνηση Τατάρων της Χρυσῆς Ορδῆς στο Βυζάντιο). IV, 649.5-6: μετωκίζοντο δὲ καὶ οἱ πλείους τῶν πολιτῶν (της Εφέσου) ἐπὶ τὸ τῶν Θυραίων φρούριον. *Nicéphori Gregorae Byzantina Historia*, τ. 1-2, εκδ. L. SCHOPEN, Bonn 1829 καὶ τ. 3, εκδ. I. BEKKER, Βόννη 1834 (στο εἰς Νικηφόρος Γρηγοράς), III, 118: ἄποικοι γὰρ ἀκαεῖνοι Ῥωμαίων ὑπῆρχον, διὰ πενίαν πρὸ ἐτῶν οὐ μάλα μακρῶν ἐκεῖ μετοικήσαντες. *Démétrius Cydonès Correspondance*, εκδ. R.-J. LOENERTZ, v. II, Città del Vaticano 1960 (στο εἰς Δημήτριος Κυδωνῆς), αρ. 324: καὶ νῦν ἐκεῖνοι πάντων ἐφ' οἷς πόλλ' ἐμόγησαν τοῖς Τούρκοις ἐκστάντες, καὶ μετανάσται γενόμενοι, τὴν Χώραν οἰκίζουσιν, Νεωτέραν ταύτην καλοῦντες Μονήν. Δ. ΤΣΑΜΗΣ, Φιλόθεος Κόκκινος, 333, κεφ. 3.1-2: Οὗτοι τοῖνυν μέτοικοι γεγονότες εἰς Θεσσαλονίκην ἐκ τῆς πάλαι γειναμένης Χίου τῆς νήσου καὶ 365, κεφ. 31.5-6: οἱ μὲν καὶ μέτοικοι καθάπαξ γεγονότες ἐκεῖθεν καὶ τῆς πατρίδος ἀλλαξάμενοι ταύτην. *Correspondance de Manuel Calecas*, εκδ. R.-J. LOENERTZ, Città del Vaticano 1950 (στο εἰς Μανουήλ Καλέκας), αρ. 48 (1398), στ. 29-30: νῦν δὲ καὶ αὐτὸς ἀπόδημος εἶ, ἡμεῖς δὲ οὐδὲ περὶ τῶν σῶν ἴσμεν. Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον νόμων ἢ Εξάβιβλος*, επιμ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Αθήνα 1971 (στο εἰς Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος), βιβλ. 1, titl. 3.5: ἀποδημιούντας δὲ τοὺς ὄντας μακρὰν ἀπὸ τοῦ τόπου, ἐν ᾧ τὸ πρᾶγμα ἐστὶ, καὶ τούτοις πάλιν διὰ τὴν ἀποδημίαν περισσότερον διδόντες καιρὸν καὶ εἴκοσι τάπτοντες χρόνους, ἐπὶ τῷ ἐντὸς αὐτῶν δύνασθαι τούτους ἀνακαλεῖσθαι ὅπερ κέκτηνται δίκαιον.

μέσα του 13ου αιώνα κάτοικοι της Μονεμβασιάς μετανάστευσαν στην πόλη Πηγές της Μ. Ασίας¹⁰. Εκτός από τις Πηγές, Μονεμβασιώτες απαντούν στο β' μισό του 13ου και στις αρχές του 14ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, την Ηράκλεια της Θράκης και σε άλλες πόλεις¹¹. Κάποιες από τις εστίες αυτές των Μονεμβασιωτών πρέπει να διατηρήθηκαν ως τα τέλη του 14ου αιώνα, όταν ο δεσπότης της Πελοποννήσου Θεόδωρος Α΄ (1382-1407), επικύρωσε τα προνόμια όλων των Μονεμβασιωτών, και αυτών που κατοικούσαν στην πόλη και εκείνων που κατοικούσαν αλλού, και επιθυμούσαν να επανέλθουν σε αυτή¹².

Ένα μεγάλο κύμα μετακίνησης βυζαντινών πληθυσμών στα χρόνια αυτά προέκυψε από την επέκταση των τουρκομανικών φυλών στα εδάφη της δυτικής Μ. Ασίας και τη μόνιμη εγκατάστασή τους στις περιοχές που κατακτούσαν. Μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα οι περιοχές του Μαιάνδρου και του Καΐστρου είχαν πέσει σε τουρκικά χέρια. Πολλοί Βυζαντινοί εγκατέλειψαν τότε τις εστίες τους και αναζήτησαν καταφύγιο σε ασφαλέστερες περιοχές είτε στις ελεύθερες ακόμη πόλεις των δυτικών ακτών της Μ. Ασίας είτε στα νησιά του Αιγαίου, τη Μακεδονία, τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη¹³. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη μετακίνηση βυζαντινών πληθυσμών από την περιοχή της Μαγνησίας του Έρμου στην Πέοργαμο, στα κοντινά νησιά και στις ευρωπαϊκές περιοχές του κράτους κατά τις τουρκικές επιδρομές το 1302¹⁴. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει

10. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Δύο άναφοραί μητροπολίτου Μονεμβασιάς πρὸς τὸν Πατριάρχη, *NE* 12 (1915), 257-318: 287-290. Πρβλ. Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Monemvasia 1990, 117-133 [=Η βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της, μτφρ. Μάριος Μπλαετας, Αθήνα 2003, 124-129 (στο εξής *Byzantine Monemvasia / Βυζαντινή Μονεμβασία*)].

11. MM, V, 165. V. LAURENT, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, v. I, *Les actes des patriarches*, f. IV, *Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971 (στο εξής LAURENT *Regestes*), αρ. 1493 (περ. 1285-1286).

12. MM V, 171: πάντας τοὺς Μονεμβασιώτας, ὅσοι ἐθελήσουσιν ἐπανελεῖν καὶ εὐρίσκεισθαι καὶ κατοικεῖν ἐν τῇ Μονεμβασίᾳ.

13. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 425.15-17, 441.15-20. Νικηφόρος Γρηγοράς I, 214: ὅσοι δ' ἔλαθον διαδράντες, οἱ μὲν ἐς τὰς ἔγγιστα πόλεις κατέφυγον, οἱ δὲ καὶ ἐς Θράκην ἄσκειοι καὶ γυμνοὶ τῶν προσόντων διέβησαν.

14. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 345.10-12: Καὶ ὁ λαὸς ὁ μὲν κατεσφάττετο, ὁ δ' ἀπανίστατο φθάνων, καὶ οἱ μὲν πρὸς νήσους τὰς ἐγγιζούσας, οἱ δὲ πρὸς τὴν δύσιν διαπεραιούμενοι, διεσώζοντο», και 347.27-349.10. Πρβλ. Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *The Decline of*

ότι λόγω της μετακίνησης των κατοίκων της Μαγνησίας οι Τούρκοι κυκλοφορούσαν ελεύθεροι στην περιοχή και δεν τους έλειψαν τα αναγκαία, καθώς καρπώθηκαν τις περιουσίες των προσφύγων¹⁵. Εκτός από την Πέργαμο, το Ατραμμίτιο, η Λάμψακος, η Κύζικος, οι Πηγές, η Άσσος και οι Κεγχρεές υπήρξαν πόλεις υποδοχής των προσφύγων από τις περιοχές που κατακτούσαν οι Τούρκοι, αν και οι περισσότεροι περνούσαν από τον Ελλήσποντο στις ευρωπαϊκές ακτές του Βυζαντίου¹⁶. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι πρόσφυγες από τα Πυλοπούθια είχαν εγκατασταθεί στην Πρίγκιπο το 1302¹⁷, ενώ σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό, κάθε μέρα πλήθος ανθρώπων περνούσε τα στενά και κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη. Μεταξύ τους υπήρχαν ξένοι στρατιώτες που επέστρεφαν άδοξα και ντόπιοι, οι οποίοι αφού εγκατέλειψαν τα σπίτια τους στα χέρια των εχθρών, αναζητούσαν τη σωτηρία¹⁸.

Εκτός από τις πόλεις της δυτικής Μ. Ασίας και την Κωνσταντινούπολη πρόσφυγες, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, κινήθηκαν στα χρόνια της τουρκικής επέκτασης στις ανατολικές περιοχές του Βυζαντίου στις αρχές του 14ου αιώνα προς τη Θράκη¹⁹ και τη Μακεδονία. Σε

Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century (Berkeley-Los Angeles-London 1971, 253) [= *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 1996, 221].

15. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 345.12-14.

16. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 349.12-18, 427.5-6, 457.16-17, 481.7-10, 487.12-14. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά (I, 220-221), οι Καταλανοί, όταν πέρασαν στην Ασία για να πολεμήσουν τους Τούρκους, προκάλεσαν πολλά δεινά στους Βυζαντινούς που είχαν καταφύγει στις πόλεις της Μ. Ασίας. Τους άνδρες και τις γυναίκες τους μεταχειρίστηκαν χειρότερα κι από δούλους και άρπαξαν όλα τα υπάρχοντά τους.

17. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 355.32.

18. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 369.2-14: *Εἶδες δὲ τότε καὶ τοὺς ἐνδοτέρω σκευαγωγούντας καὶ οἰκτρὰν θεὰν, περαιουμένους εἰς πόλιν, ἀπογόνοντας ἤδη τὴν τῶν ἰδίων σωτηρίαν. Καὶ ὁ πορθμὸς οὗτος ἐκάστης μυρμηκίαν ἀνθρώπων καὶ ζῶων ἐδέχετο, οὐκ ἄνευ συμφορῶν τῶν μεγίστων ἀπαλλαγέντων ... Πλὴν ἐντεῦθεν στρατὸς μὲν τὸ μὲν ξενικὸν περαιούμενον ἀκλεῶς ὑπέστρεφε, τὸ δ' ἰθαγενὲς καὶ αὐτόχθον, καὶ αὐτῶν οἰκιῶν ἐκκεχωρηκὸς τοῖς ἐχθροῖς, ἐξ ἀναγκάσιον ἐξήτει ὅπη γε καὶ ἀποφυγὸν σωθήσεται.* Βλ. και Γεώργιος Παχυμέρης IV, 447.22-24, και μεταγενέστερα *Actes de Kululumus*, εκδ. P. LEMERLE, Paris 1988, αρ. 20 (1342) *οἱ ἐν τῇ θεοσώστῳ πόλει Σερρῶν εὐρισκόμενοι καὶ κατοικοῦντες Κλαζομενίται στρατιῶται.*

19. Νικηφόρος Γρηγοράς I, 214.

συνοδική απόφαση του 1316 γίνεται λόγος για τον παπά Γαριανό²⁰, ο οποίος καταγόταν από τις ανατολικές επαρχίες και λόγω των εχθρικών επιδρομών μετανάστευσε προς τα δυτικά με την οικογένειά του. Ο Γαριανός πληροφορήθηκε ότι θα μπορούσε να εξασφαλίσει τα προς το ζην στην περιοχή της Θράκης και εγκαταστάθηκε στη Χαριούπολη. Σύμφωνα με τη συνοδική απόφαση, το 1316 κατοικούσε ήδη στη Χαριούπολη για εννιά χρόνια, δηλαδή μετακινήθηκε από την Ανατολή προς την περιοχή της Θράκης γύρω στο 1307, κατά το κύμα των τουρκικών επιθέσεων που αναφέρθηκε παραπάνω²¹. Σε συνοδική απόφαση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ησαΐα το 1330 αναφέρεται ότι ο μοναχός Θεοδόσιος έφυγε από την περιοχή του Σκαμάνδρου της Μ. Ασίας λόγω των εχθρικών επιθέσεων και μετανάστευσε στην Ηράκλεια της Θράκης. Εκεί ο Θεοδόσιος ανήγειρε μονύδριο, στο οποίο φιλοξένησε την αδελφή του και την κόρη της. Η μετακίνηση πρέπει να πραγματοποιήθηκε στην πρώτη δεκαετία του 14ου αιώνα κατά τις επιθέσεις των Τούρκων στην περιοχή του Σκαμάνδρου²².

Για τη μετακίνηση προσφύγων προς την περιοχή της Μακεδονίας μάς πληροφορεί ο Φιλόθεος Κόκκινος, σύμφωνα με τον οποίο, μετανάστες από την Μ. Ασία και τα νησιά του Αιγαίου κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη στο α΄ μισό του 14ου αιώνα²³. Στα έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους απαντούν στο α΄ μισό του 14ου αιώνα ονόματα προσώπων με καταγωγή από τις ανατολικές περιοχές του Βυζαντίου που εγκαταστάθηκαν άλλοι σε πόλεις της Μακεδονίας και άλλοι ως πάροικοι σε χωριά, αν και οι πληροφορίες είναι λιγοστές. Αναφέρουμε για παράδειγμα, τον σεβαστό Κωνσταντίνο Περγαμινό, απογραφέα του θέματος Θεσσαλονίκης μεταξύ 1319 - 1321, κάτοικο Θεσσαλονίκης²⁴, την Ευδοκία Ατραμιτινή, η οποία κατοικούσε

20. PLP, αρ. 3563.

21. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. 1, εκδ. H. HUNGER - O. KRESTEN (CFHB 19/1), Wien 1981, αρ. 42 (1316).15-23.

22. MM I, 156-157. Πρβλ. J. DARROUZÈS, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, τ. 1, Paris 1977, αρ. 2157.

23. ΤΣΑΜΗΣ, Φιλόθεος Κόκκινος, 164. Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Μεθοδολογικά ζητήματα, 232.

24. *Actes de Chilandar*, εκδ. L. PETIT - B. KORABLEV, VV 17 (1910), Παράρτημα [ανατ. Amsterdam 1975] (στο εξής PETIT, *Chilandar*), αρ. 55 (1320). PLP, αρ. 22420.

στη Ζίχνα²⁵, τον Λέοντα Αμασειανό, κάτοικο Σερρών²⁶. Αναφέρουμε επίσης τον Βασίλειο Σκαμανδρηνό²⁷, τον κληρικό Νικόλαο Αμοριάτη²⁸, τον μυλωνά Μιχαήλ Σκαμανδρηνό²⁹ και τους κατόχους του επιθέτου Ανατολικός, *παροίκους* σε διάφορα χωριά της Χαλκιδικής³⁰. Ο Δημήτριος και ο Λιβέρης Προυσηνός το 1318 εμφανίζονται μεταξύ των *παροίκων* του χωριού Ευνούχου στην περιοχή του Στρυμόνα, το οποίο ανήκε στη μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους. Ο Δημήτριος και ο Λιβέρης είχαν στην κατοχή τους ζώα και αμπέλια και φαίνονται καλά εγκαταστημένοι στην περιοχή³¹. Ο κϋρ Θεόδωρος Αμαστρειανός αναφέρεται το 1323 ως μάρτυρας σε πωλητήριο στην περιοχή Καμενικείας στη Χαλκιδική³². Εκτός από τα λίγα ονόματα που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μετανάστες από τη Μικρά Ασία εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Μακεδονίας, σχετική μαρτυρία υπάρχει σε χρυσόβουλο του Στεφάνου Δουσάν (1331-1355), με το οποίο το 1352/3 ο σέρβος ηγεμόνας παραχώρησε στον μητροπολίτη Σερρών την εκκλησία του Αγίου Νικολάου κοντά στο κάστρο Κοželj στην περιοχή όπου ο ποταμός Ρϋϊνja συμβάλλει στον Αξιό, στον σημερινό δήμο Petrovets. Στο έγγραφο αναφέρεται ότι, όταν οι Τούρκοι λειλάτησαν την Ανατολή, ελεύθεροι άνθρωποι από τις ελληνικές περιοχές προσέφυγαν σε σερβικά εδάφη και εγκαταστάθηκαν στη γη της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου. Η μαρτυρία πρέπει να σχετίζεται με τις τουρκικές κατακτήσεις των αρχών του 14ου αιώνα³³.

25. L. BÉNOU, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome Serrès XIIIe-XVe siècles*, τ. 1, Paris 1998 (στο εξής BÉNOU, *Le codex B*), αρ. 159 (1353).

26. *Actes de Lavra II. De 1204 à 1328*, εκδ. P. LEMERLE – A. GUILLOU – N. SVORONOS – D. PAPACHRYSSANTHOU, Paris 1977 (στο εξής *Actes de Lavra II*), αρ. 102 (1308-1309).

27. *Actes de Lavra II*, αρ. 91 (1300) στ. 155.

28. *Actes de Lavra II*, αρ. 98 (1304) στ. 63.

29. *Actes de Lavra II*, αρ. 109 (1321) στ. 449.

30. *Actes de Lavra II*, αρ. 90 (1300) στ. 17, αρ. 104 (1317) στ. 42, αρ. 109 (1321) στ. 147, 228, 493, 839, 894.

31. *Actes de Chilandar I. Des origines à 1319*, εκδ. M. ŽIVOJINOVIĆ – V. KRAVARI – Ch. GIROS, Paris 1998 (στο εξής *Actes de Chilandar I*), αρ. 40 (1318), στ. 70-72.

32. ΡΕΠΠ, *Chilandar*, αρ. 89 (1323). Για την εγκατάσταση προσφύγων από τις ανατολικές περιοχές του κράτους σε χωριά της Μακεδονίας βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Η δημογραφική κρίση, 21-22. Πρβλ. Α. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton / New Jersey 1977, 267 [=Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μτφρ. Α. ΚΑΣΣΑΓΗ, Αθήνα 1987, 309].

33. *Actes de Saint-Pantéléèmon*, εκδ. P. LEMERLE – G. DAGRON – S. ĆIRKOVIĆ, Paris 1982,

Ονόματα ανατολικής προέλευσης απαντούν και σε νησιά του ΒΑ Αιγαίου Πελάγους. Το 1284 ο Λέων Μαιανδρηνός, ο Λέων Κλαζομενίτης και ο Ιωάννης Νεοκαστροίτης απαντούν μεταξύ των «πτωχών» *παροίκων* της μονής Θεομήτορος της Λήμνου³⁴. Το 1319 αναφέρεται κάποια Ατραμυτινή ως *πάροικος* στη Λήμνο³⁵. Το 1354 κάποιος Περγαμηνός απαντά στην Τένεδο³⁶. Το γεγονός ότι σώζονται ορισμένα ονόματα που αναφέρονται σε πόλεις της Μ. Ασίας δεν σημαίνει βέβαια ότι μόνο αυτά τα πρόσωπα μετακινήθηκαν από τις ανατολικές επαρχίες προς τα ελεύθερα ακόμη εδάφη του Βυζαντίου. Ο αριθμός των μετακινούμενων θα πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλος.

Εκτός από τις τουρκικές κατακτήσεις, μετακινήσεις βυζαντινών πληθυσμών προκάλεσαν οι επιθέσεις των Καταλανών και των Σέρβων στα εδάφη του Βυζαντίου. Παράλληλα με τις επιθέσεις των Οθωμανών Τούρκων στη Μ. Ασία οι Καταλανοί, με αφορμή τη δολοφονία του αρχηγού τους Ρογήρου de Flor από τους Βυζαντινούς το 1305, προέβησαν σε λεηλασίες και ερήμωση της Θράκης, οι κάτοικοι της οποίας μετανάστευσαν για να σωθούν³⁷. Ένα μέρος των προσφύγων κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη³⁸.

Επωφελούμενοι από την εμφύλια διαμάχη των Βυζαντινών στα μέσα του 14ου αιώνα οι Σέρβοι διενεργούσαν επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη, οι οποίες οδήγησαν στην εγκατάλειψη των πόλεων της Μακεδονίας και Θράκης και διασάλευσαν την οικονομική κίνηση ανοίγοντας το δρόμο για την επέκταση του σερβικού κράτους στην περιοχή³⁹.

αρ. 4 (σερβικά έγγραφα) (1352/3), στ. 65-68. Πρόσφυγες από το Βυζάντιο είχαν γίνει δεκτοί και παλαιότερα στη σερβική αυλή, όπως ο Κοτανίτζης, ο οποίος εντάχθηκε στις σερβικές στρατιωτικές δυνάμεις και πολέμησε στο πλευρό τους ενάντια στην πατρίδα του (γύρω στο 1280 και γύρω στο 1296). Βλ. Γεώργιος Παχυμέρης III, 79. Α. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282- 1328*, Cambridge, Massachusetts 1972, 93-94.

34. *Actes de Lavra II*, αρ. 73 (1284).

35. *PLP*, αρ. 1652.

36. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, τ. 1-3, εκδ. L. SCHOPEN, Bonn 1828-1832 (στο εξής Ιωάννης Καντακουζηνός), III, 276.

37. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 615.13-17.

38. Βλ. και ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*, 238.

39. Νικηφόρος Γρηγοράς II, 752.5-6. ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 11 (1345) *ἐπελθόντα δὲ εἰς τὸν ἡμέτερον τόπον ὁ εἰς ἄκρον στενοχωρημένος καιρὸς ἀπὸ τῆς μεγίστης ἐπιθέσεως τοῦ κράλη*. Πρβλ. SOULIS, *Serbs*, 15-39.

Οι μετακινήσεις βυζαντινών πληθυσμών που πραγματοποιήθηκαν εξαιτίας των εχθρικών κατακτήσεων μέχρι τα μέσα περίπου του 14ου αιώνα είχαν ως προορισμό τις ελεύθερες πόλεις και περιφέρειες του Βυζαντίου. Αργότερα, όταν οι αντίπαλοι του κράτους διείσδυσαν στα ευρωπαϊκά εδάφη του και ο εχθρικός κλοιός άρχισε σταδιακά να σφίγγει γύρω από τις μεγάλες πόλεις, όπως με τις στενές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους στο β' μισό του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα, σημειώθηκε ένα αντίθετο ρεύμα φυγής από τα αστικά κέντρα προς πιο ασφαλείς τόπους, συνήθως βενετικές και γενουατικές κτήσεις του ελλαδικού χώρου, καθώς οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων είχαν επιδεινωθεί κυρίως λόγω της οικονομικής δυσπραγίας και των προβλημάτων επισιτισμού⁴⁰. Ο Ιωάννης Αναγνώστης μάς πληροφορεί ότι πολλοί Θεσσαλονικείς είχαν εγκαταλείψει την πόλη πολύ πριν από την πολιορκία της από τους Τούρκους και την κατάκτησή της το 1430⁴¹. Αναφορικά με την Κωνσταντινούπολη, ο Μανουήλ Καλέκας αναφέρει ότι κατά την πολυετή πολιορκία της πόλης από τον Βαγιαζήτ (1394-1402) αναγκάστηκε να μετακινηθεί στη γενουατική αποικία στο Πέραν, ακολουθώντας το παράδειγμα πολλών συμπολιτών του που εγκατέλειψαν τότε την πόλη⁴².

40. Βλ. S. VRYONIS Jr, *The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430*, στο: A. BRYER - H. LOWRY, *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Washington 1986, 285-6, 306-8. A. HARVEY, *Economic Conditions in Thessaloniki between the two Ottoman Occupations*, στο: *Mediterranean Urban Culture 1400-1700*, εκδ. A. COWAN, Exeter 2000, 124. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος; Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007, 25-26. NECİPOĞLU, *Byzantium*, 72-73, 105-110, 150-152. Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*, 232.

41. Γ. ΤΣΑΡΑΣ, *Ιωάννου Αναγνώστου Διήγησις περί τῆς τελευταίας άλωσης τῆς Θεσσαλονίκης. Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1958 (στο εξής Ιωάννης Αναγνώστης), 54. 7-9, 56. 26-28. Βλ. και S. KUGÉAS, *Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts*, *BZ* 23 (1914-19), 143-163: 148, από όπου πληροφορούμαστε ότι η ζωή στη Θεσσαλονίκη είχε γίνει πολύ δύσκολη για έναν υπάλληλο της μητρόπολης, ο οποίος το 1422 την εγκατέλειψε και εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

42. Μανουήλ Καλέκας, αρ. 17, σ. 190, αρ. 23, 42, 48, 69.6-8: *οἱ τε τὴν πατρίδα φυγόντες ὡς πολεμίαν τὰ ἐπὶ ξένῃς αὐτοῖς ἐπιπίπτοντα πάσης τραγωδίας εὐρίσκουσι χεῖρω*. Πρβλ. NECİPOĞLU, *Byzantium*, 150.

Άλλες πηγές αναφέρουν ότι ορισμένοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης αυτομόλησαν στους Οθωμανούς για να σωθούν⁴³.

Εκτός από την αυθόρμητη φυγή βυζαντινών πληθυσμών ενόψει εχθρικών επιθέσεων, μετακινήσεις πραγματοποιήθηκαν με πολιτική βούληση για λόγους ασφαλείας. Ο *πιγκέρνης* Αλέξιος Δούκας Φιλανθρωπηνός, ο οποίος το 1293 στάλθηκε ως διοικητής στη Μ. Ασία⁴⁴, φαίνεται ότι προχώρησε σε μετακινήσεις βυζαντινών πληθυσμών σε ασφαλέστερες περιοχές. Από επιστολή του Μάξιμου Πλανούδη προς τον Φιλανθρωπινό πληροφορούμαστε ότι κάτοικοι της περιοχής της Τέμπης είχαν μετακινηθεί στην περιοχή του Μαιάνδρου. Ο Πλανούδης ζήτησε από τον Φιλανθρωπινό να επιτραπεί η επιστροφή στην πατρίδα των συγγενών ενός μοναχού ζωγράφου, που είχαν μετακινηθεί⁴⁵. Παρομοίως, ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος μετέφερε τους κατοίκους της γύρω υπαίθρου μέσα στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια τουρκικών πολεμικών επιχειρήσεων στην περιοχή γύρω στο 1411 και για τον λόγο αυτό ο Οθωμανός σουλτάνος βρήκε όλα τα χωριά άδεια κατά την πορεία του προς την πόλη⁴⁶.

Συνηθισμένη πρακτική των κατακτητών των βυζαντινών πόλεων δεν ήταν μόνο η λεηλασία και η σύλληψη αιχμαλώτων, αλλά και ο αναγκαστικός εκτοπισμός των ντόπιων κατοίκων. Για παράδειγμα, όταν οι Καταλανοί το 1305 κατέλαβαν το φρούριο της Μαδύτου, το οποίο βρισκόταν στην ευρωπαϊκή πλευρά των στενών απέναντι από την Άβυδο, εκτόπισαν τους κατοίκους του κάστρου και τους διασκόρπισαν εδώ κι εκεί⁴⁷. Επίσης όταν το ίδιο έτος ο *εμίρης* Σασάν υπέταξε την Έφεσο,

43. P. GAUTIER, Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs, *REB* 23 (1965), 100-117 ιδίως: 106: *έντεϋθεν οί μὲν πλείστοι τῶν οἰκητόρων ἔφευγον εἰς τοὺς πολεμίους φανερώς τε καὶ ἀφανῶς, τὸ δὲ περιλειπόμενον ἦν ἐν ἀθυμίᾳ πολλῇ*. E. DARKÓ, *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes*, 2 τόμοι, Budapest 1922-1927, τ. 1, 77. Πρβλ. NECİPOĞLU, *Byzantium*, 150-151.

44. Γεώργιος Παχυμέρης III, 237. Πρβλ. *PLP*, αρ. 29752.

45. P. L. M. LEONE, *Maximi Monachi Planudis Epistulae*, Amsterdam 1991, αρ. 101.

46. V. GRECU (εκδ.), *Ducas. Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, Bukarest 1958 (στο εξής Δούκας), κεφ. 19.9. Το ίδιο έκαναν και οι Ούγγροι ενόψει της επέλασης του Μουράτ Α΄ στη χώρα τους (1362-1389), βλ. Δούκας, κεφ. 30.2.

47. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 713.15-16.

πολλοί κάτοικοι της πόλης σφαγιάστηκαν, ενώ άλλοι μεταφέρθηκαν στα γειτονικά Θύραια προκειμένου να μην επιτεθούν δολίως στους Τούρκους επικεφαλής της Εφέσου⁴⁸. Την ίδια πρακτική ακολούθησε πολλά χρόνια αργότερα ο Βαγιαζήτ, όταν το 1391 κατά την εκστρατεία του στα εδάφη της Θράκης, κατέστρεψε όλες τις πόλεις γύρω από την Κωνσταντινούπολη και μετοίκισε τους κατοίκους τους⁴⁹.

Εκτός από τις εχθρικές επιθέσεις, ένας άλλος λόγος μετακίνησης του πληθυσμού ήταν η αυτοκρατορική πρωτοβουλία. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 πολλοί Λατίνοι έφυγαν από την πόλη, την οποία ο Μιχαήλ Η΄ (1259-1282) θέλησε να επανοικίσει και να αναζωογονήσει οικονομικά⁵⁰. Καταρχάς μοίρασε στους Βυζαντινούς άρχοντες κατοικίες⁵¹. Επίσης βασικό του μέλημα ήταν να μεταφέρει στην πόλη τους *εποίκους* που πριν κατοικούσαν κοντά στη θάλασσα⁵². Σκοπός των κινήσεων αυτών ήταν να επιστρέψουν στην πόλη οι παλαιοί κάτοικοι που είχαν φύγει κατά την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας ή οι απόγονοί τους. Για λόγους ασφάλειας της πόλης και θεωρώντας ότι η κοινότητα των Γενοατών που κατοικούσαν σε αυτή ήταν πολυπληθής, ο Μιχαήλ αποφάσισε να τους μεταφέρει αρχικά στην Ηράκλεια της Θράκης και τελικά στο Πέραν. Οι Βενετοί και οι Πισάτες, που ήταν λιγότεροι αριθμητικά, διατήρησαν τις εγκαταστάσεις τους στην πόλη⁵³. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει τη μετακίνηση ομάδας Λακώνων στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι υπηρέτησαν ως ελαφρά οπλισμένοι στρατιώτες και ναύτες. Οι Λάκωνες εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μετά την υπογραφή συνθήκης μεταξύ του Μιχαήλ Η΄ και του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (1246-1278) το 1261, με την οποία

48. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 647.27-649.9. Πρβλ. A. FAILLER, *Éphèse fut-elle prise en 1304 par les Turcs de Sasan?*, *REB* 54 (1996), 245-248.

49. Δούκας, κεφ. 13.6.

50. Γεώργιος Παχυμέρης I, 201.10-23. Για την ανοικοδόμηση της πόλης από τον Μιχαήλ Η΄ βλ. κυρίως A.-M. TALBOT, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, *DOP* 47 (1993), 243-261. V. KIDONOPOULOS, *Bauten in Konstantinopel, 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, Wiesbaden 1994.

51. Γεώργιος Παχυμέρης I, 213.24 κε.

52. Γεώργιος Παχυμέρης I, 221.18-19.

53. Γεώργιος Παχυμέρης I, 225.27-227.10.

η Μονεμβασία, η Μάνη, ο Μυστράς και άλλα κάστρα της Πελοποννήσου πέρασαν στα χέρια των Βυζαντινών⁵⁴. Κάποιοι από τους Λάκωνες πρέπει να αντιμετώπισαν δυσκολίες και μετακινήθηκαν στην Ηράκλεια της Θράκης, όπου εμφανίζονται εγκατεστημένοι γύρω στο 1285-6⁵⁵.

Με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 η άμυνα της Μ. Ασίας σταδιακά παραμελήθηκε με αποτέλεσμα οι Τουρκομάνοι να καταλάβουν τις περιοχές αυτές, οι οποίες είχαν ακμάσει στα χρόνια των Λασκάρων⁵⁶. Κάποιες προσπάθειες υπεράσπισης των κτήσεων της Μ. Ασίας είχαν εφήμερα αποτελέσματα⁵⁷. Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) το 1280, όταν ήταν ακόμη *συμβασιλέας*, στάλθηκε να εκκαθαρίσει τους Τούρκους από την περιοχή του Μαιάνδρου⁵⁸. Σύμφωνα με την περιγραφή του Γεωργίου Παχυμέρη, καθώς ο Ανδρόνικος διέσχιζε την περιοχή εντυπωσιάστηκε από την εξαιρετική θέση της αρχαίας πόλης των Τράλλων, η οποία ήταν τότε εγκαταλελειμμένη λόγω των τουρκικών επιθέσεων. Αποφάσισε τότε να ανοικοδομήσει και να εποίκισει την πόλη, μεταφέροντας εκεί και τους κατοίκους της που την είχαν εγκαταλείψει⁵⁹. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι μετά το πέρας των εργασιών, η πόλη εποίκιστηκε από περίπου 36.000 κατοίκους⁶⁰, αριθμός ο οποίος θεωρείται από σύγχρονους μελετητές πολύ υψηλός σε σχέση με τα μεγέθη των υστεροβυζαντινών πόλεων⁶¹. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, άλλοι ήλθαν στην πόλη εκουσίως πιστεύοντας ότι εκεί θα ζούσαν καλά και άλλοι παρά τη θέλησή τους⁶². Δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με την

54. Γεώργιος Παχυμέρης I, 123.22-125.15, 253.5-10, 277.20-21, 401.26-403.1. Πρβλ. CHARANIS, *Composition and Movement*, 9.

55. LAURENT, *Regestes*, αρ. 1493 (περ. 1285-1286).

56. Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Decline* 244, 249 [= *Παρακμή*, 213, 218].

57. Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Decline* 249 [= *Παρακμή*, 218].

58. Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Decline* 249 [= *Παρακμή*, 218].

59. Γεώργιος Παχυμέρης II, 593.11-16. Πρβλ. A. FAILLER, *La restauration et le chute définitive de Tralles au 13e siècle*, *REB* 42 (1984), 249-263: 250. A. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση-Οικονομία*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36), Θεσσαλονίκη 2004 (στο εξής ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*), 50.

60. Γεώργιος Παχυμέρης II, 593.16-595.11. Νικηφόρος Γρηγοράς I, 142. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, 50.

61. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*, 234-236.

62. Γεώργιος Παχυμέρης II, 595.8-11.

προέλευση των *εποίκων*, μεταξύ των οποίων ήταν και παλιοί κάτοικοι της πόλης. Οι Τράλλεις έπεσαν στα χέρια των Τούρκων του *εμιράτου* του Μεντεσέ λίγα χρόνια αργότερα και άλλοι από τους κατοίκους της πόλης σφαγιαστήκαν, ενώ άλλοι εξανδραποδίστηκαν⁶³.

Άλλος απρόβλεπτος παράγοντας μετακίνησης ήταν οι φυσικές καταστροφές και οι επιδημίες. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι ο σεισμός που συνέβη στο Δυρράχιο το 1270 κατέστρεψε εκ βάθρων τα περισσότερα σπίτια και προκάλεσε ζημιές στις οχυρώσεις της πόλης. Τότε πολλοί από τους κατοίκους, μαζί τους και ο μητροπολίτης Νικήτας, εγκατέλειψαν την πόλη αναζητώντας ασφαλέστερο τόπο εγκατάστασης⁶⁴. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Παχυμέρη, όταν λίγο αργότερα οι Αλβανοί επαναστάτησαν εναντίον του αυτοκράτορα, κατέλαβαν το Δυρράχιο, το οποίο βρήκαν τότε έρημο εξαιτίας του σεισμού, το ξανάχτισαν και εγκατέστησαν εκεί κάποιους συντρόφους τους⁶⁵. Στη συνέχεια κύριος της πόλης έγινε ο Κάρολος Ανδεγαυός (1266-1283), ο οποίος φρόντισε για την ανοικοδόμηση του Δυρραχίου και για την επανεγκατάσταση στην πόλη ορισμένων οικογενειών που την είχαν εγκαταλείψει μετά τον σεισμό⁶⁶.

Το 1347 έπληξε το Βυζάντιο επιδημία πανώλους, η οποία ενέσκηψε στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες πόλεις του κράτους, ενώ οι διαδοχικές επανεμφανίσεις της είχαν σημαντικές δημογραφικές, κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις. Ο συνηθέστερος τρόπος αντίδρασης του πληθυσμού κατά τις εξάρσεις της επιδημίας ήταν η φυγή από το μολυσμένο αστικό κέντρο τουλάχιστον μέχρι να εξασθενήσει το φαινόμενο. Στην αλληλογραφία του Δημητρίου Κυδώνη και του Γεωργίου

63. Γεώργιος Παχυμέρης II, 597.5-599.15. Νικηφόρος Γρηγοράς I, 142.

64. Γεώργιος Παχυμέρης II, 457.18 κε. Πρβλ. P. XHUFY, *Venezia in Albania*, στο *L'Albania Veneta. La Serenissima e le sue popolazioni nel cuore dei Balcani*, εκδ. B. CREVATO-SELVAGGI - J. MARTINOVIĆ - D. SFERRA - C. SCHIAVO - P. XHUFY, Milano 2012, 43-65, κυρίως 51-52.

65. Γεώργιος Παχυμέρης II, 641.3-6.

66. Την πρωτοβουλία να επιστρέψουν στο Δυρράχιο πήραν οι ίδιοι οι κάτοικοι, εφόσον έπαιρναν πίσω τις περιουσίες τους και εξασφαλιζόταν η ανοικοδόμηση των σπιτιών τους. Βλ. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, εκδ. L. de THALLÓCZY - C. JIREČEK, τ. 1, Wien 1913, αρ. 278, 316, 380, 398, 410, 420, 492. Πρβλ. Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, Αθήνα 1987, 70-71. Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι τον 15ο αιώνα. Ιστορική εξέταση*, Αθήνα 1993, 27-33.

Σχολαρίου υπάρχουν αναφορές σε πρόσωπα που απομακρύνθηκαν από την Κωνσταντινούπολη με την εμφάνιση της πανώλους το 1386 και το 1436 προκειμένου να επιστρέψουν, όταν θα υποχωρούσε η επιδημία⁶⁷. Οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με τις μετακινήσεις αυτές είναι σποραδικές και οπωσδήποτε δεν πρέπει να αφορούσαν μεγάλο ποσοστό των κατοίκων.

Μεταναστεύσεις πραγματοποιήθηκαν και λόγω της αυτοκρατορικής εκκλησιαστικής πολιτικής. Μετά την ένωση της ανατολικής με τη δυτική Εκκλησία στη Λυών το 1274 μεγάλος αριθμός αντιφρονούντων, ως επί το πλείστον μοναχοί, διώχθηκε από τον Μιχαήλ Η΄ και ζήτησε καταφύγιο στο κράτος της Ηπείρου⁶⁸.

Μετοικεσίες πραγματοποιήθηκαν στα χρόνια των εμφύλιων διαμαχών, όταν υποστηρικτές της μιας ή της άλλης παράταξης αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη τους για να σωθούν. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι, όταν το 1342 ξέσπασε στο Διδυμότειχο η διαμάχη του «δήμου» με τους «δυνατούς», πολλοί από τον «δήμο» έφυγαν χωρίς τα υπάρχοντά τους, όπως ήταν, παίρνοντας μόνο τις γυναίκες και τα παιδιά τους και διασκορπίστηκαν σε άλλες πόλεις⁶⁹. Σύμφωνα με τον ίδιο ιστοριογράφο, ο διοικητής της Θεσσαλονίκης, πρωτοστράτωρ Θεόδωρος Συναδηνός και γύρω στους χίλιους υποστηρικτές του Καντακουζηνού εγκατέλειψαν τότε τη Θεσσαλονίκη και κατέφυγαν στο Γυναικόκαστρο⁷⁰.

67. Δημήτριος Κυδώνης, αρ.33: τὸ μὲν γὰρ διὰ χρόνου δέξασθαι ταῦτα καὶ παρ' αὐτῶν μαθεῖν ὅτι τε διέφυγες τὸν λοιμὸν καὶ ὡς μετὰ μικρὸν ἐπανήξεις. M. JUGIE - L. PETIT - X.A. SIDERIDÈS, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadius) Scholarios*, v. 4, Paris 1935, αρ. 4, 412-413: Καὶ τ' ἄλλα ἡδικηκῶς ἡμᾶς ὁ τὰ τῆδε φθείρας λοιμὸς ὥσπερ τινὰ κολοφῶνα τῶν συμφορῶν τὴν σὴν ἀποδημίαν ἐπέθηκεν ... καὶ τὸ λοιμοῦ δεινὸν ὡς ἐλώφησεν, ὡς ἂν παύσαιτο καὶ περὶ ἡμῖν δεδιῶς καὶ τρέμων τὸν ἐνταῦθα ἀνάπλου.

68. R.-J. LOENERTZ, Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marcho et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du pape Nicolas III, 1278 printemps-été, *OCP* 31 (1965), 374-408: 385-387, 392-393: *confugientes plurimi tales ad terram ipsius bastardi* (ανατύπ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Byzantina et Franco-Graeca*, Roma 1970, 537-572). D. NICOL, *Refuges, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade*, *XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athenes 1976, I. Histoire, 31. A. ΚΟΝΤΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος, *Βυζαντικά* 18 (1998), 177-235: 201.

69. Ιωάννης Καντακουζηνός II, 288.11-14.

70. Ιωάννης Καντακουζηνός II, 233.22-235.15.

Σημαντικός λόγος μετακίνησης ήταν και η αναζήτηση καλύτερων οικονομικών συνθηκών, όπως στην περίπτωση φτωχών αγροτικών πληθυσμών της ΝΑ Μακεδονίας που μετακινήθηκαν μέσα στα όρια της ευρύτερης περιοχής προκειμένου να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση⁷¹. Με πρωτοβουλία μεγάλων γαιοκτημόνων και μοναστηριών δημιουργήθηκαν νέοι οικισμοί, όπως το Αειδαρόκαστρο, το Μονόσπιτο και άλλοι, με σκοπό τη συστηματική εκμετάλλευση των κτημάτων τους, προσελκύοντας συχνά *παροίκους* άλλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι προφανώς αναζητούσαν στη νέα τους εγκατάσταση καλύτερες οικονομικές προοπτικές⁷². Η ασφυκτική οικονομική κατάσταση, στην οποία περιήλθαν λόγω των εχθρικών επιδρομών και της εμφύλιας διαμάχης οι κάτοικοι της Θράκης, οδήγησε ορισμένους από αυτούς στην μετανάστευση σε εδάφη του βουλγαρικού κράτους, με αποτέλεσμα, όταν οι Τούρκοι επέδραμαν στα εδάφη της Βουλγαρίας το 1346 να λεηλατήσουν ως επί το πλείστον τις περιουσίες των Βυζαντινών *αποίκων* στην περιοχή⁷³.

Προσωπικοί και οικογενειακοί λόγοι αναφέρονται επίσης ως παράγοντες εσωτερικής μετανάστευσης. Ο Φιλόθεος Κόκκινος στον Βίο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ισιδώρου Α΄ (1347-1349) αναφέρει ότι, όταν το 1342 ο υποψήφιος τότε για τη μητρόπολη Μονεμβασίας Ισιδωρος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, τον επισκέπτονταν Μονεμβασιώτες που είχαν μεταναστεύσει εκεί για λόγους οικογενειακούς, αλλά και άλλοι που βρίσκονταν εκεί για λόγους επαγγελματικούς, καθώς ήταν ναυτικοί και έμποροι⁷⁴.

71. Κ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Όψεις της μετάβασης στο οικονομικό και δημογραφικό πεδίο, στο: 1453. *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, επιστ. επιμέλεια Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ηράκλειο 2005 (στο εξής ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Όψεις της μετάβασης), 87-105: 100.

72. *Actes de Lavra* II, αρ. 79 (1287), αρ. 105 (1317). ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 179 (14ος αι.). Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Όψεις της μετάβασης, 100-101.

73. Νικηφόρος Γρηγοράς III, 118.

74. ΤΣΑΜΗΣ, Φιλόθεος Κόκκινος, 365, κεφ. 31.1-10: *Ἐν τῇ Κωνσταντίνου, καθάπερ ἔφημεν, διατρίβοντι τῷ μεγάλῳ καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκείνης ἐπειλημμένων φροντίδων, ἐπεὶ Δωριεῖς οἱ μὲν καθ' ἑταιρίας λόγον καὶ συγγενείας, οἱ δὲ καὶ κατ' ἐμπορίαν ἢ στρατείαν ἄλλως τὴν κατὰ θάλατταν διὰ παντὸς συμμίσγονοι τοῖς ἐνταῦθα, οἱ μὲν καὶ μέτοικοι καθάπαξ γεγονότες ἐκείθεν καὶ τῆς πατρίδος ἀλλαξάμενοι ταύτην ...*

Στις πηγές καταγράφονται ορισμένες φορές οι μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων χωρίς να δηλώνονται οι λόγοι για τους οποίους πραγματοποιήθηκαν. Για παράδειγμα, ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι Κρήτες στρατιώτες μετακινήθηκαν για άγνωστο λόγο στη Μακεδονία, στην περιοχή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Ρεντίνας, εγκαταστάθηκαν εκεί και ίδρυσαν ένα χωριό που ονομαζόταν «τῶν Κρητῶν»⁷⁵. Κρήτες στρατιώτες είχαν επίσης μετακινηθεί από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη στη Μικρά Ασία στα τέλη του 13ου αιώνα, είχαν τεθεί στην υπηρεσία του Ανδρονίκου Β΄ και είχαν υποκινήσει, σύμφωνα με τους ιστορικούς Γεώργιο Παχυμέρη και Νικηφόρο Γρηγορά, το κίνημα αποστασίας του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού το 1295⁷⁶.

Από την εξέταση των παραγόντων μετακίνησης πληθυσμιακών ομάδων συνάγεται ότι οι κάτοικοι μιας πόλης ή μιας περιοχής μετακινούνταν μόνο όταν συνέτρεχαν έκτακτοι και σοβαροί λόγοι που σχετίζονταν με την προσωπική και οικογενειακή ασφάλεια και ευημερία, οι μετακινήσεις ήταν δηλαδή στην πλειονότητά τους αναγκαστικές. Στις περιπτώσεις εποικισμού ορισμένων πόλεων και παρά τα κίνητρα που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έδινε το κράτος για να προσελκύσει νέους ή και παλαιούς κατοίκους παρατηρούμε ότι πολλοί ήταν εκείνοι που μεταφέρθηκαν παρά τη θέλησή τους. Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι οι άνθρωποι απέφευγαν τις μετακινήσεις και την αβεβαιότητα που αυτές συνεπάγονταν.

Δεν είναι δυνατό να αποδοθεί με ακρίβεια το μέγεθος των πληθυσμιακών ομάδων που μετακινήθηκαν σε κάθε περίπτωση. Κατά τις τουρκικές επιθέσεις στα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα στη Μ. Ασία πρέπει να μετακινήθηκε μεγάλος αριθμός προσφύγων, χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι ερημώθηκαν οι πόλεις. Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ (1289-1293 / 1303-1309) σε επιστολή του προς τον Ανδρόνικο Β΄

75. Ιωάννης Καντακουζηνός Ι, 455.8-10: *ἔστρατοπέδευσεν ἐν χωρίῳ τινὶ τῶν Κρητῶν προσαγορευομένῳ, ὅτι στρατιὰ ἐκ Κρήτης αὐτὸ κατόκουν δι' αἰτίαν τινὰ ἐκ τῆς νήσου ἀναστάντες.*

76. Γεώργιος Παχυμέρης ΙΙΙ, 239-253. Νικηφόρος Γρηγοράς Ι, 196. Πρβλ. Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Η παρουσία και το κίνημα του πιγκέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293-1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 143-162: 148-149. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, 194.

μεταξύ 1303 και 1305 καλούσε τον αυτοκράτορα να υποχρεώσει τους επισκόπους των πόλεων της Μ. Ασίας να γυρίσουν κοντά στο ποίμνιό τους που δοκιμαζόταν⁷⁷. Συνεπώς στις αρχές του 14ου αιώνα ένα μέρος των Βυζαντινών κατοίκων των πόλεων της Μ. Ασίας παρέμενε ακόμη στις εστίες του. Η αποχώρηση των Βυζαντινών από τη Μ. Ασία πρέπει να συντελέστηκε σταδιακά μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα. Όταν το 1391 ο μετέπειτα αυτοκράτορας Μανουήλ Παλαιολόγος συνόδευσε τον Βαγιαζήτ στην εκστρατεία του εναντίον των ηγεμόνων της Σινώπης και της Κασταμονής στη Βόρεια Μ. Ασία επεσήμανε την εγκατάλειψη των πόλεων της περιοχής που παλιά ανήκαν στο Βυζάντιο. Σε επιστολή του προς τον Δημήτριο Κυδώνη ο Μανουήλ με πικρία αναφέρει ότι οι πόλεις όχι μόνο ερημώθηκαν από τους κατοίκους τους, αλλά ξεχάστηκε ακόμη και το όνομά τους⁷⁸. Απροσδιόριστος είναι και ο αριθμός των προσώπων που μετακινήθηκαν στις άλλες περιπτώσεις.

Αναφορικά με τη διάρκεια των μετακινήσεων το υλικό το πηγών είναι αποσπασματικό. Προκύπτουν ωστόσο κάποιες γενικές παρατηρήσεις. Οι μετακινήσεις που πραγματοποιούνταν ενόψει εχθρικών επιδρομών ήταν κατά βάση προσωρινές. Κατά τη διάρκεια των επιθέσεων ο πληθυσμός της υπαίθρου μετακινούνταν προς τα πλησιέστερα αστικά κέντρα και μετά το πέρας αυτών επέστρεφε στον τόπο κατοικίας του, χωρίς να αλλάξει η δημογραφική σύνθεση του αστικού πληθυσμού. Ο Δημήτριος Κυδώνης σε επιστολή προς τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό (1347-1354) το 1345 επαινεί τον αυτοκράτορα που απελευθέρωσε τις πόλεις της Θράκης και έτσι μπόρεσαν οι άνθρωποι που είχαν κλειστεί μέσα στις πόλεις να βγουν στην ύπαιθρο και να ανακτήσουν τις ιδιοκτησίες τους χωρίς φόβο⁷⁹. Παροδικό χαρακτήρα είχαν και οι μετακινήσεις που πραγματοποιούνταν κατά την εμφάνιση επιδημιών στα αστικά κέντρα, όπως ήταν οι επιδημίες της πανώλους που εμφανίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και άλλες πόλεις τον 14ο και 15ο αιώνα⁸⁰. Πιο μόνιμο χαρακτήρα

77. LAURENT *Regestes*, αρ. 1598. Αθανάσιος, 'Επιστολές, αρ. 30.

78. G. DENNIS, *The Letters of Manuel II Palaeologus* [CFHB 8], Washington 1977, αρ. 16.22-36. Πρβλ. J. W. BARKER, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New York 1969, 90-93.

79. Δημήτριος Κυδώνης, αρ. 8 (1345), σ. 34.9-11: *οί δ' ἀδεῶς ἀπολαύειν ἄρχονται τῶν ἰδίων, καὶ κοιμηθῆναι δεῖσαν ἐν ἀγροῖς καὶ τοῦτο ποιοῦσι, δεδοίκασι δὲ οὐδένα.*

80. Βλ. παραπάνω σημείωση 67.

φαίνεται ότι είχαν οι μετακινήσεις που ακολουθούσαν την κατάκτηση μιας πόλης και οι αναγκαστικές μετακινήσεις που ήταν αποτέλεσμα πολιτικής βούλησης⁸¹.

Βασική συνέπεια των μόνιμων μετακινήσεων ήταν η μείωση του πληθυσμού των περιοχών εκκίνησης και η ταυτόχρονη πληθυσμιακή ανανέωση των περιοχών υποδοχής. Η μείωση του πληθυσμού είχε μακροπρόθεσμα αρνητικές οικονομικές επιπτώσεις στις πόλεις ή τις περιοχές από τις οποίες έφευγαν οι μετανάστες, όπως για παράδειγμα στη Μονεμβασία, απ' όπου μετακινήθηκαν κατά τον 13ο αι. κάτοικοι προς την Κωνσταντινούπολη και άλλες πόλεις, γεγονός που ως ένα βαθμό συντέλεσε στην αποδυνάμωσή της στα τέλη του 14ου αιώνα⁸².

Οι πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες υποδοχής και την ενσωμάτωση μεταναστών στις βυζαντινές πόλεις είναι αποσπασματικές. Οι περισσότερες αφορούν τους πρόσφυγες από τη Μ. Ασία που συνέρρευσαν στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 14ου αιώνα. Μετανάστες έφτασαν τότε στην πόλη και από τη Θράκη μετά τις επιθέσεις των Καταλανών⁸³. Ο κρατικός και εκκλησιαστικός μηχανισμός κινητοποιήθηκε για την υποδοχή και τη φροντίδα των προσφύγων. Οι *εταιρειάρχες* και ο *μέγας εταιρειάρχης* ήταν, σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, οι αρμόδιοι αξιωματούχοι για τη ρύθμιση ζητημάτων που αφορούσαν τους μετανάστες⁸⁴, ενώ με πρωτοβουλία του πατριάρχη Αθανασίου Α' ένα μέρος της ευθύνης για την περίθαλψη των προσφύγων ανέλαβε η Εκκλησία⁸⁵. Οι πληροφορίες σχετικά με τους χώρους στους οποίους εγκαταστάθηκαν μετανάστες είναι λιγοστές. Σε επιστολή του

81. Βλ. ενδεικτικά παραπάνω την περίπτωση εγκατάστασης Μονεμβασιωτών στις Πηγές της Μ. Ασίας μετά τις κατακτήσεις των Φράγκων στη χερσόνησο της Πελοποννήσου και τον επανοικισμό των Τράλλων.

82. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Byzantine Monemvasia*, 135 [= *Βυζαντινή Μονεμβασία*, 207].

83. Α. ΛΑΙΟΥ, *The provisioning of Constantinople during the winter of 1306-1307, Byz.* 37 (1967), 91-113 (στο εξής ΛΑΙΟΥ, *Provisioning*), 100.

84. Ψευδο-Κωδινός, 178: τὸ τοῦ μεγάλου εταιρειάρχου ὑπρέτημα ἐλέχθη μὲν πρότερον, ὅτε περὶ τῆς παραστάσεως ἐλέγομεν. Δέχεται δὲ οὗτος καὶ τοὺς προσερχομένους πανταχόθεν φυγάδας· διὸ καὶ εταιρειάρχης καλεῖται, ὡς τοὺς ἐταίρους ἦτοι τοὺς φίλους δεχόμενος, 186. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 60. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, 113, 116.

85. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 78. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, 132.

πατριάρχη αναφέρεται ότι ορισμένοι πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί στον ναό του Αγίου Μωκίου⁸⁶. Είναι επίσης πιθανόν να φιλοξενήθηκαν μετανάστες στα κρατικά και εκκλησιαστικά φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης⁸⁷, ενώ ένα μέρος της ευθύνης για τη στέγαση και τη σίτιση των προσφύγων πρέπει να ανέλαβαν ιδιώτες⁸⁸. Η μέριμνα ωστόσο για τους μετανάστες δεν ήταν επαρκής. Επιπλέον προέκυψε πρόβλημα στον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας, ξέσπασε πείνα και επιδημία και παρά τις προσπάθειες του πατριάρχη να ελέγξει το σύστημα ανεφοδιασμού η θλιβερή εικόνα της πόλης δεν πρέπει να άλλαξε πολύ⁸⁹.

Σύμφωνα με το αποσπασματικό τεκμηριωτικό υλικό, η συμπεριφορά των εγχωρίων απέναντι στους πρόσφυγες μπορεί να χαρακτηριστεί από απαθής ως αρνητική. Από την αλληλογραφία του πατριάρχη Αθανασίου προκύπτει ότι οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης καταρχήν αδιαφόρησαν για τις συμφορές των Μικρασιατών, γεγονός που ανάγκασε την εκκλησιαστική ηγεσία να κάνει έκκληση σε όλο τον πληθυσμό της πόλης αδιακρίτως κοινωνικής προέλευσης (συγκλητικούς, άρχοντες, στρατιώτες και τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης) να δείξει ελεημοσύνη προσφέροντας στους πρόσφυγες ρούχα, υποδήματα, τροφή και στέγη⁹⁰. Απροκάλυπτα αρνητική, σύμφωνα με τον Αθανάσιο, ήταν η στάση ορισμένων επισκόπων απέναντι στις πρωτοβουλίες του πατριάρχη για κινητοποίηση του εκκλησιαστικού οργανισμού προς

86. LAURENT *Regestes*, αρ. 1753.

87. Για τα φιλανθρωπικά ιδρύματα που λειτουργούσαν τότε στην Κωνσταντινούπολη βλ. D. CONSTANTELOS, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick / New Jersey 1968, 193, 198-199, 204-206. Ο ΙΔΙΟΣ, *Poverty, Society and Philanthropy in the Late Mediaeval Greek World*, New Rochelle / New York 1992, 117-121.

88. Ο Αθανάσιος Α΄ έκανε έκκληση στους άρχοντες και τον λαό της πόλης να δείξουν πνεύμα φιλανθρωπίας προς τους φτωχούς και άστεγους, ο αριθμός των οποίων είχε αυξηθεί με τον ερχομό των προσφύγων. Βλ. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 22.11-13: *δύο γὰρ ζητῶ, ἢ ἵνα προσλάβηται ἕκαστος κατὰ δύναμιν ὅσους προαιρεῖται μέχρι θέρους, ἢ δόση ὅσον προαιρεῖται.*

89. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 73, 74, 93, 100, 106. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, 132.

90. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 22, 78. Ο πατριάρχης έκανε έκκληση στους κατοίκους της πόλης να προσφέρουν στους πρόσφυγες βασικά είδη πρώτης ανάγκης, όπως λάδι, σιτάρι, κρασί, ψάρι, τυρί, ρούχα και παπούτσια (LAURENT, *Regestes*, αρ. 1632). Βλ. και LAURENT, *Regestes*, αρ. 1757 και 1759.

ανακούφιση των προσφύγων, στάση που προφανώς απέβλεπε στο να μη θιγούν τα οικονομικά του κλήρου. Συγκεκριμένα, σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα ο πατριάρχης καταφέρεται εναντίον των επισκόπων που διαφωνούσαν με την εκποίηση εκκλησιαστικής περιουσίας για την ανακούφιση των προσφύγων που κατέφθαναν καθημερινά στην πρωτεύουσα⁹¹. Παρά τις διαμαρτυρίες των επισκόπων, ο πατριάρχης αφαίρεσε τις «οικονομίες» του ανώτερου κλήρου προκειμένου να χρηματοδοτήσει το φιλανθρωπικό του έργο⁹².

Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε ότι οι πρόσφυγες έπεσαν θύματα εκμετάλλευσης από τους υπεύθυνους της προμήθειας σιτηρών της Κωνσταντινούπολης και από ορισμένους φορολογικούς υπαλλήλους. Οι συνεχείς εκκλήσεις του πατριάρχη προς τον αυτοκράτορα για περιστολή των αυθαιρεσιών υποδηλώνουν ότι το φαινόμενο είχε λάβει ευρείες διαστάσεις⁹³.

Αναφορικά με τη Θεσσαλονίκη, ο Νικηφόρος Χούμνος μάς πληροφορεί ότι η «σεμνή γερουσία» της πόλης ήταν υπεύθυνη για την υποδοχή των μεταναστών και τη φροντίδα των φτωχών μέσω του φιλανθρωπικού της έργου⁹⁴. Ο Φιλόθεος Κόκκινος εκφράζει τη δυσαρέσκεια και τη δυσφορία του για τους πρόσφυγες από τις ανατολικές επαρχίες που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη στο α΄ μισό του 14ου αιώνα, τους οποίους θεωρεί υπεύθυνους για την «κοσμική αταξία» και τη «σύγχυση» που έπληξε τότε την πόλη. Οι «φυγάδες», τους οποίους ο πατριάρχης χαρακτηρίζει ως «συρφετό», υποκινούμενοι

91. Αθανάσιος, Επιστολές, αρ. 25.6-10: *νῦν δὲ ὡς ἐγνώρισαν ὅτι τὰ ἱερὰ βουλόμεθα ἐξωνήσασθαι, καὶ ταῦτα βλεπόντων καὶ αἰχμαλώτους τὸ καθ' ἡμέραν συρομένους, εἰς τὸ πωλεῖσθαι ἀντέστησαν, διὰ τι μὴ ἡμῖν, λέγοντες, διδῶνται τοὺς κακοπαθοῦντας; ἀλλ' οὐδὲ ψήφους ποιῆσαι ἠθέλησαν σήμερον.*

92. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 611, 707. Πρβλ. ΛΑΙΟΥ, Provisioning, 106.

93. Αθανάσιος, Επιστολές, αρ. 60, 73, 74, 78, 93, 106.

94. Νικηφόρος Χούμνος, *Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικὸς περὶ δικαιοσύνης*, εκδ. J. F. BOISSONADE, *Anecdota graeca*, τ. Β', Paris 1830 (στο εξής Νικηφόρος Χούμνος), 146-147: *καὶ τοίνυν ὅσοις ἐπὶ τῶν οἰκείων πράττειν κακῶς ἐγένετο, καὶ, τῶν προσόντων πάντων περιαιρεθεῖσιν, ἐκεῖθεν ἐκπεσεῖν κατὰ συμφορὰς συνέβη, πάντες οὗτοι πρὸς ὑμᾶς, ὡς εἰς πατέρα κοινὸν, καταφεύγουσι. καὶ πάνθ' ὑμεῖς αὐτοῖς γίνεσθε, πάντων ὧν χρῆξουσι μεταδιδόντες.* Για τη «γερουσία» της Θεσσαλονίκης βλ. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)*, Αθήνα 2015 (στο εξής ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ *Τοπικά συμβούλια*), 65-69.

από τους αρχηγούς της στάσης των Ζηλωτών μετείχαν στο κίνημα που εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1342⁹⁵. Το ελλειπτικό υλικό των πηγών δεν επιτρέπει να αποσαφηνιστεί για ποιο λόγο τουλάχιστον σε μια μερίδα του εγχώριου πληθυσμού των πόλεων οι πρόσφυγες ήταν ανεπιθύμητοι. Εκτός από το χωροταξικό πρόβλημα και τις ασθένειες που είχαν εμφανιστεί, προφανώς οι μετανάστες θεωρήθηκαν ταραχοποιό στοιχείο και οικονομικό βάρος, καθώς οι πόλεις ήταν ήδη εξαντλημένες από τις πολεμικές δαπάνες, ενώ επιπλέον κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων η οικονομία δεν λειτουργούσε ομαλά⁹⁶.

Το ίδιο το κράτος ωστόσο φαίνεται ότι έδινε κίνητρα για την εγκατάσταση νέων κατοίκων στις πόλεις και την περιφέρειά τους, προκειμένου αυτές να τονωθούν δημογραφικά και μακροπρόθεσμα οικονομικά μετά την ταραγμένη περίοδο των πολέμων και των εμφύλιων διαμαχών. Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, των Ιωαννίνων μετά την ενσωμάτωσή τους στο βυζαντινό κράτος⁹⁷ αφορούσαν όχι μόνο τους ντόπιους, αλλά και νέους κατοίκους⁹⁸ προφανώς σε μια προσπάθεια να ανανεωθεί και να ενισχυθεί

95. ΤΣΑΜΗΣ, *Φιλόθεος Κόκκινος* [βλ. σημ. 8], 164. Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*, 232.

96. Βλ. ενδεικτικά επιστολή του πατριάρχη Αθανασίου, με την οποία ζητά από τον αυτοκράτορα να επιτρέψει στους γεωργούς της Θράκης να καλλιεργήσουν τα χωράφια τους. Ο αυτοκράτορας το 1306 είχε απαγορεύσει την καλλιέργεια των χωραφιών για να αναγκάσει τους Καταλανούς να κινηθούν προς τη Μακεδονία, πράγμα το οποίο και έγινε (Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 67). Βλ. επίσης επιστολή του Δημητρίου Κυδώνη, όπου αναφέρεται ότι μετά τις εμφύλιες διενέξεις το 1381 μπόρεσαν οι γεωργοί να καλλιεργήσουν τα χωράφια τους και οι έμποροι να διακινήσουν τα εμπορεύματά τους, Δημήτριος Κυδώνης, αρ. 219.27-29: *ὥστε καὶ τοῖς γεωργοῖς ἄδεια ἄρουν τε τὴν αὐτῶν καὶ σπείρουν καὶ τὰ ἐκ τῶν ὥρων εἰσκομίζεσθαι, τοῖς τε κατ' ἐμπορίαν στελλομένοις οὐδεὶς ἐνοχλεῖ, δέος τε οὐδὲν ἀναγομένοις τε καὶ καταίρουσιν*.

97. Η Θεσσαλονίκη και η Βέροια ενσωματώθηκαν στο βυζαντινό κράτος το 1246 και τα Ιωάννινα το 1318. Βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, 159, 166, 182.

98. Οι νέοι κάτοικοι αποδίδονται σε ορισμένες περιπτώσεις με τον όρο «έποικοι» [βλ. κυρίως Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 2013 (στο εξής ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ *Βυζαντινές πόλεις*), 95, όπου θεωρούνται ως νέοι κάτοικοι οι έποικοι της Βέροιας και της Ρεντίνας), όπως στα Ιωάννινα, όπου διακρίνονται από τους ντόπιους κατοίκους, τους «καστροηγούς»: Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Κοινωνική διαστρωμάτωση στις βυζαντινές πόλεις. Η περίπτωση των καστρονών, Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014), 19-20] αν και στις περισσότερες περιπτώσεις οι

ο πληθυσμός των πόλεων. Τα προνόμια αυτά, τα οποία ίσχυαν τον 14ο αι., σχετίζονταν κατά βάση με το καθεστώς της ακίνητης ιδιοκτησίας των κατοίκων, τις οικονομικές τους δραστηριότητες και καθόριζαν το βαθμό συμμετοχής τους στα κοινά. Σύμφωνα με τις διατάξεις των σχετικών χρυσοβούλλων η ακίνητη περιουσία των *εποίκων* της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, των Ιωαννίνων δεν βαρυνόταν με καμία υποχρέωση προς το κράτος⁹⁹. Σχετικά με τις οικονομικές δραστηριότητες των *εποίκων* από το χρυσόβουλλο για τα Ιωάννινα προκύπτει ότι ορισμένοι εξ αυτών ασχολούνταν με το εμπόριο, καθώς απαλλάσσονται από το *κοιμέριον*, ενώ άλλοι ήταν τεχνίτες και γαιοκτήμονες. Σύμφωνα με τις διατάξεις του ίδιου χρυσοβούλλου οι Ιωαννίτες *έποικοι* μετείχαν στην τοπική διοίκηση, καθώς εξέλεγαν δικαστές, οι οποίοι μαζί με τον διοικητή της πόλης αναλάμβαναν την επίλυση δικαστικών υποθέσεων με μόνη εξαίρεση εκείνων που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της εκκλησίας¹⁰⁰. Αναφορικά με τη Θεσσαλονίκη ο Νικηφόρος Χούμνος επισημαίνει την παρουσία νέων κατοίκων στην πόλη και τονίζει ότι το θεσμικό πλαίσιο επέτρεπε την ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία και τη συμμετοχή τους με ίσους όρους στις πολιτικές και οικονομικές δραστηριότητες¹⁰¹.

«έποικοι» αποδίδουν όλους γενικά τους κατοίκους, και τους ντόπιους και τους νέους (Βλ. ενδεικτικά Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Στ' Βενετία 1877, 642: *ή βασιλεία μου ἀνατίθησι διὰ τῆς παρούσης προστάξεως τῷ κῆρ δεῖνι τὸ κεφαλατίκιον τοῦ κάστρου... ὀφείλοντι διάγειν ἐπὶ συστάσει καὶ οἰκισμῷ τῶν ἐποίκων αὐτοῦ*. J. DARROUZÈS, *Ekthesis Néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, REB 27 (1969), 5-127, § 54: *έποικοι ἄρχοντες τῆς θεοσώστου πόλεως*).

99. *Actes de Chilandar I*, αρ. 33 (1316).31-33 *ἄτινα δὴ πάντα εἰσὶν ἐλεύθερα διὰ τῶν προσόντων κοινῶς τοῖς ἐποίκοις τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης*. PETIT, *Chilandar*, αρ. 63 (1321).28-29: *ἀπὸ τῶν κοινῶς προσόντων τοῖς ἐποίκοις τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης χρυσοβούλλων ἐλεύθερον εὐρισκόμενον*. *Actes de Xénophon*, εκδ. D. PAPAHRYSANTHOU, Paris 1986, αρ. 17 (1322).56: *ἐλεύθερον ὄν καὶ αὐτὸ διὰ τοῦ κοινῆ προσόντος χρυσοβούλλου πᾶσι τοῖς Θεσσαλονικεῦσι*, αρ. 25 (1338).41: *γονικὴν οὖσαν αὐτῶν διὰ τοῦ κοινῆ προσόντος θείου καὶ σεπτοῦ χρυσοβούλλου πᾶσι τοῖς ἐποίκοις τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης*. *Actes de Vatorédi I. Des origines à 1329*, εκδ. J. BOMPAIRE - J. LEFORT - V. KRAVARI - Ch. GIROS, Paris 2001, αρ. 62 (1324) στ. 70-72 (Βέροια). MM V, 77-84 (Ιωάννινα). Πρβλ. D. KYRITSES, *The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium*, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 229-245: 229-231, 235-236.

100. MM V, 77-84. Πρβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινές πόλεις*, 94. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια*, 79.

101. Νικηφόρος Χούμνος, 147-148: *Ἄμελει τοι καὶ νόμος αὐτοῦς ὑποδέχεται τῶν*

Χαρακτηριστικό είναι το αργυρόβουλλο του δεσπότη της Πελοποννήσου Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου (περίπου 1394), το οποίο παραχωρούσε προνόμια και φορολογικές απαλλαγές στους κατοίκους της Μονεμβασίας και σε όσους επιθυμούσαν να εγκατασταθούν σε αυτή. Κάποιες από τις απαλλαγές αφορούσαν τα ζώα, τα καράβια, την κινητή και ακίνητη περιουσία και τους ίδιους τους κατοίκους. Στις ίδιες διατάξεις εντάσσονταν και όσοι επιθυμούσαν να φύγουν από άλλη περιοχή της Πελοποννήσου και να εγκατασταθούν στη Μονεμβασία, εκτός από τους κατοίκους ορισμένων περιοχών, οι οποίοι, αν επιθυμούσαν να κατοικήσουν στην πόλη, θα έπρεπε πρώτα να πάρουν την έγκριση του δεσπότη¹⁰². Ο δεσπότης ήθελε με τον τρόπο αυτό να δώσει κίνητρα σε όσους επιθυμούσαν να κατοικήσουν στην πόλη της Μονεμβασίας, για να τονώσει τον πληθυσμό της, ο οποίος είχε προφανώς μειωθεί λόγω της μετανάστευσης και της γενικότερης σύγχυσης που είχε επικρατήσει κατά τη διάρκεια των εμφύλιων διαμαχών¹⁰³.

Ευνοϊκές διατάξεις υπήρχαν και για τους κατοίκους μιας πόλης που είχαν φύγει για ένα χρονικό διάστημα και επέστρεφαν σε αυτή.

---

*καθ' ἡμᾶς ἄριστος, ἀνείς αὐτοῖς ὡς πατρίδα τὴν πόλιν μετὰ γὰρ βραχὺν τὸν νενομισμένον χρόνον, καὶ τοῦτο δὲ πάντως δι' εὐταξίαν, ξενίαν αὐτῶν οὐδεὶς καταψηφίζεται, τῶν δ' ἐκ τῆς πόλεως ἀγαθῶν κατ' ἴσον συμμετέχειν καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἔξεισι, καὶ συμμετέχουσι, μηδὲν ἀποφερόμενοι τῶν αὐτοχθόνων ἔλαττον... Οὐ γὰρ ὡσπερ ἐν τοῖς ἄλλοις ἢ διαφορὰ, οὕτω δὴ καὶ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς, ὁ μὲν πολίτης, ὁ δὲ ξένος..., 152. Πρβλ. Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Χώρος καὶ Ἰδεολογία*, (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Δωδώνη παρ. αρ. 62), Γιάννενα 1996, 174-175. Για την παρουσία ξένων εμπόρων στη Θεσσαλονίκη βλ. D. JACOBY, *Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike ca. 1150-ca. 1450, DOP 57 (2004) [= Symposium on Late Byzantine Thessalonike]*, εκδ. Α.- Μ. TALBOT, Washington 2004, 85-132.*

102. MM V, 171-174, σ. 172.15-21: *ἔχειν τε ἐπ' ἀδείας ὡσαύτως καὶ πάντας τοὺς βουλομένους ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ ἄλλου τόπου τῆς βασιλείας μου καὶ ἀπελθεῖν καὶ εὐρίσκεισθαι ἐν τῇ Μονεμβασίᾳ καὶ κατοικεῖν, εἴτε πάροικοί εἰσιν, εἴτε ἐλεύθεροι, εἴτε ἄλλοι ὅποιοι εἰσιν, ποιῆσαι εἰς πᾶν ὅπερ ἔχουσι κινητὸν καὶ ἀκίνητον, ὡς βούλονται ἐπ' αὐτοῖς, οἷον πωλεῖν, χαρίζειν, ἀνταλλάττειν καὶ ἀπλῶς, ὅπερ ἂν βούλωνται, ἢ καὶ κατέχειν ταῦτα, ὅποιά εἰσι καὶ ἔνθα εὐρίσκονται, ἐκτὸς βάρους καὶ τέλους τινός.* Πρβλ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Byzantine Monemvasia*, 149-150 [= *Βυζαντινὴ Μονεμβασία*, 204-206].

103. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Byzantine Monemvasia*, 152-153 [= *Βυζαντινὴ Μονεμβασία*, 207-209]. Ο ίδιος ενίσχυσε πληθυσμιακά την επικράτεια του και με μαζικούς εποικισμούς Αλβανών που κινούνταν νότια, βλ. σχετικά D. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée. Vie et institutions*, εκδ. Ch. MALTÉZOU Variorum, London 1975, 31 κε.

Τα παραπάνω προνόμια και οι απαλλαγές προς τους κατοίκους της Μονεμβασίας αφορούσαν όχι μόνο τους νεοεισερχόμενους, αλλά και τους παλαιούς κατοίκους της πόλης που επιθυμούσαν να επιστρέψουν σε αυτή¹⁰⁴. Επίσης ο Δημήτριος Κυδώνης σε επιστολή προς τον *μεγάλο προμικήριο* Φακρασή από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος όμως το 1371 δεν έμενε στην πόλη, για να τον ενθαρρύνει να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη, κάνει λόγο για κάποιον παλαιό νόμο που βρισκόταν τότε σε ισχύ, σύμφωνα με τον οποίο προσφερόταν κάθε συνδρομή σε εκείνους που επέστρεφαν στην πατρίδα τους, κάτι που ήταν πολύ συνηθισμένο με τις συνεχείς αναστατώσεις του 14ου αιώνα¹⁰⁵. Μολονότι δεν γνωρίζουμε σε ποιο νόμο αναφέρεται ο Κυδώνης, στην *Εξάβιβλο* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου υπάρχουν διατάξεις, σύμφωνα με τις οποίες εκείνοι που έλειπαν από την πόλη τους για είκοσι χρόνια και όταν επέστρεφαν έβρισκαν να κατέχει κάποιος άλλος την περιουσία τους είχαν το δικαίωμα να τη διεκδικήσουν¹⁰⁶. Παρόμοιες ευνοϊκές διατάξεις κατά πάσα πιθανότητα εφαρμόστηκαν κατά τον εποικισμό της Κωνσταντινούπολης το 1261 και των Τράλλων το 1280 προκειμένου να επανέλθουν και να εγκατασταθούν εκ νέου σε αυτές παλαιοί τους κάτοικοι¹⁰⁷.

Οι νέοι κάτοικοι, κατά τη διαδικασία ένταξης στις κοινωνίες υποδοχής συμμετείχαν όλο και πιο δυναμικά στις τοπικές οικονομικές δραστηριότητες αξιοποιώντας τις ευκαιρίες που τους προσφέρονταν.

104. MM V, 171-174.

105. Δημήτριος Κυδώνης, αρ. 29 (1371), σ. 58.8-11: *ἄλλως τε καὶ νόμου παλαιοῦ παρὰ πᾶσι κρατοῦντος τοὺς οἴκοι τοῖς ἐπανιοῦσι πᾶσαν λειτουργίαν εἰσφέρειν, καὶ δι' ὧν ἐκείνοι πονοῦσιν ἄνεσιν πορίζειν τοῖς κεκμηκόσιν.*

106. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος [όπως στην σημ. 9], βιβλ. 1, titl. 3.1-11. Βλ. και P. ZEPOS, *Prochiron auctum, Jus Graecoromanum*, v. 7, Αθήνα 1931, 38.115.8. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. 2, εκδ. H. HUNGER – O. KRESTEN – E. KISLINGER – C. CUPANE (CFHB 19/2), Wien 1995, αρ. 217.49.

107. Κίνητρα για την επιστροφή παλαιών κατοίκων στο Δυρράχιο μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1270 έδωσε το 1272 ο νέος ηγεμόνας της περιοχής Κάρολος Ανδεγαυός, ο οποίος ανανέωσε τα προνόμια που οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν παραχωρήσει στους κατοίκους της πόλης. Βλ. R. FILANGIERI, *I registri della Cancelleria Angioina*, τ. 1-31, Napoli 1950-1980, XXVII, 175 (324), 506 (99), 507 (102). Πρβλ. M. DOUROU-ELIOPOULOU, *Les 'Albanais' dans la second moitié du XIIIe siècle d'après les documents angevins*, στο: *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 5), Αθήνα 1998, 235-240: 236.

Κάποιοι ασχολήθηκαν με το εμπόριο¹⁰⁸, άλλοι εμφανίζονται να εργάζονται ως μισθωτές γης¹⁰⁹ ή να είναι *πάροικοι* μεγαλογαιοκτημόνων¹¹⁰, άλλοι να κατέχουν ακίνητη περιουσία σε πόλεις και τη γύρω περιοχή, που είτε τους δόθηκε από το κράτος είτε την αγόρασαν¹¹¹. Δείγματα ενσωμάτωσής τους στις τοπικές κοινωνίες προσφέρουν στοιχεία που τους εμφανίζουν να μετέχουν ως μάρτυρες σε δικαιοπραξίες, να αγοράζουν και να πωλούν ακίνητα¹¹². Τέλος σε αρκετές περιπτώσεις οι νέοι κάτοικοι μετείχαν στα τοπικά συμβούλια και την πολιτική ζωή των πόλεων¹¹³.

Συνοψίζοντας, από το αποσπασματικό και διάσπαρτο υλικό των πηγών μπορούμε να διαπιστώσουμε μια μεγάλη πυκνότητα μετακινήσεων βυζαντινών πληθυσμών κατά την υπό μελέτη περίοδο

108. Αναφέρονται ενδεικτικά οι *έποικοι* των Ιωαννίνων, MM V, 81.12-13: *καὶ οἱ ἔποικοι αὐτῆς πάντες διάγωσιν ἀκοιμέρευτοι τελείως τὰς δοκούσας αὐτοῖς πάσας ποιούμενοι πραγματείας*. Για το εμπόριο στα Ιωάννινα βλ. κυρίως Μ. ΚΟΡΩΣΗΣ, Το εμπόριο στα βυζαντινά Γιάννενα, *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, επ. Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ - Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Αθήνα/Θεσσαλονίκη 2005, 253-260. Πρβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινές πόλεις*, 95. Βλ. επίσης τον αργυρόβουλλο ορισμό για τη Μονεμβασία, MM V, 171.7-11, σύμφωνα με τον οποίο οι κάτοικοι της πόλης απαλλάσσονται από το *κοιμέρευκιον* και άλλους εμπορικούς δασμούς.

109. ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 180 (14ος αι.), στ. 35-36: *ὑπὲρ ἀμπελοπάκτου τῶν ἀμπελίων τῶν καταφυτευθέντων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ τοιούτου... παρὰ διαφορῶν ἐποίκων τοῦ κάστρου Σερωῶν καὶ ἐτέρων ἐξωχωριτῶν*.

110. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Δημήτριο και τον Λιβέριη Προουσηνό, *παροίκους* της μονής Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, *Actes de Chilandar I*, αρ. 40 (1318), στ. 70-72. Βλ. επίσης, *Actes de Lavra II*, αρ. 90 (1300), στ. 17, αρ. 91 (1300), στ. 155, αρ. 109 (1321), στ. 449.

111. Ως γαιοκτήμονες εμφανίζονται ορισμένοι *έποικοι* των Ιωαννίνων, βλ. MM V, 82. 11-13. Αναφέρουμε επίσης τα κτήματα που ανήκαν στον *έποικο* της Βέροιας Σουλτάνο, πεθερό του Θεοδώρου Σαραντηνού (βλ. *Actes de Vatopédi I*, αρ. 62 (1324), στ. 69-74), την Ευδοκία Ατραμιτινή, η οποία είχε *οικοτόπιο* στη Ζίχνα, το οποίο πούλησε στον μοναχό Ιάκωβο Μπαλαή, βλ. ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 159 (1353), στ. 10-11. Ο μοναχός Θεοδόσιος, πρόσφυγας από την περιοχή του Σκαμάνδρου, εγκαταστάθηκε στην Ηράκλεια της Θράκης, όπου με δικά του έξοδα ανήγειρε μονύδριο, βλ. MM I, 157.9-15. Ως ιδιοκτήτες ακινήτων αναφέρονται και ορισμένοι νέοι κάτοικοι της Μονεμβασίας, βλ. MM V, 171.6: *ἐλευθέρους παντελῶς καὶ ἀκαταδουλώτους, αὐτούς τε καὶ τὰ προσόντα τούτοις κτήματά τε καὶ πράγματα*.

112. Βλ. ενδεικτικά, ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 159 (1353). *Actes de Lavra II*, αρ. 98 (1304) στ. 63, αρ. 102 (1308-1309) στ. 2.

113. Βλ. ενδεικτικά MM V, 81.6-8. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια*, 73.

κυρίως από απειλούμενες ή κατακτημένες σε ελεύθερες περιοχές του Βυζαντίου. Εκτός από τις μετακινήσεις λόγω πολεμικών επιχειρήσεων, μετοικεσίες πραγματοποιούνταν λόγω πολιτικών και εκκλησιαστικών αντιπαλοτήτων, φυσικών καταστροφών, επιδημιών, οικονομικής ένδειας, λόγω αυτοκρατορικής πρωτοβουλίας ή μπορούσαν να είναι αποτέλεσμα συνδυασμού των παραπάνω παραγόντων. Οι μετακινήσεις που οφείλονταν σε εχθρικές επιθέσεις ήταν προσωρινές, όταν οι επιδρομές δεν οδηγούσαν σε μόνιμη κατάκτηση μιας πόλης ή μιας περιοχής γενικότερα. Όταν όμως οι κατακτήσεις ήταν μόνιμες τότε και οι μετακινήσεις προσλάμβαναν μόνιμο χαρακτήρα. Αναφορικά με τους πληθυσμούς που κινήθηκαν προς τα αστικά κέντρα της εποχής φαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις ενσωματώθηκαν σταδιακά στον οικονομικό και κοινωνικό βίο των περιοχών υποδοχής, ανανεώνοντας πληθυσμιακά τις πόλεις που είχαν δεχθεί πλήγματα κατά τις ταραγμένες συνθήκες της υστεροβυζαντινής εποχής.

INTERNAL MIGRATIONS IN LATE BYZANTIUM
(MIDDLE 13TH- LATE 14TH CENTURIES)

This paper intends to investigate the terminology used in Byzantine sources for the description of large scale population movements (migrations) during the late Byzantine period. It also examines the factors causing migrations, their effects, as well as the social and political role of the migrants in their host regions. The often fragmented and scattered evidence in the available primary sources of the period under examination indicates frequent, as well as large movements of population. These movements involve primarily people who flee war zones or conquered areas in search of a safer region within the borders of the Byzantine State. Apart from population movements triggered by military operations, migrations were also caused by political and religious conflicts, natural disasters, epidemics, economic needs and the imperial initiative. Movements of population caused by enemy attacks were provisional, if these attacks did not result to the permanent conquest of a city or region. If, however, certain regions were irrevocably lost to the enemy, then the migration of the former inhabitants of these regions was permanent. The people who moved to the urban centers of this period were gradually incorporated in the economic and social life of the host areas, contributing thus significantly to a much needed regeneration, especially under the turbulent conditions of the late byzantine period.